

Kiss Gábor

A középkori magyar kyriale

A gregorián-kutatás egyik legizgalmasabb kérdésköre ahhoz a kettősséghez kapcsolódik, amely a középkori liturgikus zenei hagyomány lényegi egysége és ugyanakkor koronként, területenként, helyi hagyományoként eltérő rétegződése között megmutatkozik. E rétegek vizsgálatában, az általános érvényű és a regionális, vagy szűkebb régióhoz köthető szokásrendek viszonyának elemzésében nem hagyatkozhatunk valamilyen klisére. Bár a liturgikus zenei repertoár hagyományozódásának, funkcionális kötődésének általános tapasztalatai felhasználhatók kiindulópontként, mégis, az egyes műfajok, műfajcsoportok vizsgálatakor eltérő eredményekre kell számítanunk.

Kiss Gábor zenetörténész, a MTA Zenetudományi Intézetének tudományos munkatársa.

A gregorián regionalisztika s azon belül a hazai kutatás eredményeit valamelyest ismerve nem kelt megütközést, ha magyarországi hagyományról beszélünk, mégis más megvilágításba kerül e megállapítás, ha egy adott műfajra, műfajcsoportra —jelen esetben a miseordináriumokra¹— vonatkoztatjuk. Joggal vetődik fel a kérdés, beszélhetünk-e a címben megfogalmazott „magyar” kyriale-ről, s ha igen, milyen értelemben. Eltér-e az általánostól, más hagyományok kyriale-jától? Ha eltér, eltérése önálló arculatú hagyományként ragadható-e meg, amely összekapcsolja a forrásokat, vagy csak eseti, kivételes és egyedi megoldásokról beszélhetünk, amelyek nem alkotnak rendszert? Végül is tehát arra kell választ kapnunk, milyen az egyetemes és a helyi viszonya ebben a műfajban, s milyennek mutatkozik az általános tapasztalatok hátterében a magyarországi forráskör által kínált tényanyag.

A kutatás mai állása lehetővé teszi e kérdés megválaszolását, hiszen mind az európai ordinárium-hagyományt, mind a magyar dallamanyagot illetően rendelkezésünkre állnak az ehhez szükséges nemzetközi dallamkatalógusok, összefoglaló tanulmányok.²

¹ Az ordinarium missae elméletileg a Kyrie-, Gloria-, Sanctus- és Agnus Dei-tételeken kívül a Credo és az Ite missa est-et is magába foglalja. A jelen tanulmányban azonban e két utóbbival nem foglalkozunk, mivel a többivel összevethető dallamrepertoárjuk a középkorban nem alakult ki. A magyar források egészen későig, ha egyáltalán, a Liber Usualis I. számú Credo dallamát közlik, az Ite missa est néhány misszáléban jelzett szűk repertoárja általában Kyrie-dallamokra épül.

² M. Landwehr-Melnicki: *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*. Regensburg 1955.; D. Bosse: *Untersuchung einstimmiger mittelalterlicher Melodien zum „Gloria in excelsis Deo“*. Erlangen 1954.; P. J. Thannabaur: *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München 1962.; M. Schildbach: *Das einstimmige Agnus Dei und seine handschriftliche Überlieferung vom 10. bis zum 16. Jahrhundert*. Erlangen 1967.; D. Hiley: „Ordinary of mass chants in English, North French and Sicilian manuscripts”, *Journal of the Plainsong &*

A dallamkatalógusok áttekintésekor zavarba ejtő bőséggel találjuk szembe magunkat. Melnicki, Thannabaur vagy Schildbach ordinárium-katalógusa 200 fölötti különböző dallamot regisztrál, s az újabb, illetve meghatározott területekre koncentráló kutatások e mennyiséget tovább növelik. E dallammennyiségnek egy-egy forrás természetesen csak töredékét tartalmazza, s a források e tekintetben jelentősen eltérhetnek. A dallamok felől nézve ez azt jelenti, hogy azok használati köre rendkívül különböző: a fent jelzett dallamrepertoárnak mintegy 50 százaléka egyetlen forráshoz, vagy csekély számú forrással reprezentálható szűk területhez köthető, míg más dallamok nagy európai régiókhoz kapcsolódnak vagy mintegy a nyugati egyház törzsrepertoárját alkotják. Mindez arra utal, hogy a középkori kyriale távolról sem volt egységes. A dallamok elterjedtségének, korának elemzése azt mutatja, hogy a repertoár gyarapítása a XVI. század végéig (egyes helyeken tovább) folytatódott, s ebből minden európai térség kivette a részét. Bizonyos óvatossággal megpróbálhatunk erre általános magyarázatot megfogalmazni. Úgy tűnik, az ordinárium szövegének változatlanóságát minden korban újonnan komponált dallamok, új megoldások változatosságával igyekeztek kompenzálni. Mindez nem jelentett eltávolodást a liturgia szellemétől, hiszen e tételeknek a propriumokéhoz hasonló liturgiai szervezettséget éppen a dallamkészlet változatosságával és ünnephez rendelésével lehetett kölcsönözni. Tény, hogy az úgy esztétikai, mint liturgiai igény (*pro ornatu liturgiae*) nem párosult egységes, irányadó megoldás kialakításával, s nyitottá tette a liturgikus zene egy területét az új hatások, egyéni kezdeményezések és a viszonylag gyors változás irányába. A más műfajokban tapasztaltnál nagyobb szabadság olyan heterogén repertoárokat eredményezett, amelyekben esetenként a legkülönbélebb elterjedtségű, korú és stílusú dallamokat találjuk egymás mellett.

Sajátosnak mutatkozik az ordinárium-készlet akkor is, ha egyes tradíciók szerint vizsgáljuk. Az egy hagyományba sorolható kódexek között ugyanis a repertoár nagyságát, összetételét, ünnepi alkalmazását tekintve jóval nagyobb lehet az eltérés, mint a liturgikus egyszólamúság más területein: a zsolozsma- vagy a proprium-repertoárban. Egy reprezentatív díszkódex a szélesebb régióban használt vagy ismert dallamok gyűjteményeként jelenhet meg a szemünk előtt, miközben szerény kivitelű használati kéziratok megelégedhetnek a legfontosabb ünnepek, ünnepi időszakok lefedésére alkalmas néhány dallam feltüntetésével. Mindez kérdésessé teszi, meghatározhatunk-e egymástól eltérő, mégis egységes hagyományokat a kyriale területén. E bizonytalanságot látszik erősíteni az a kép is, mely az említett katalógusokból kirajzolódik. Ezek dallamok szerinti elrendezésében főként az vizsgálható, hogy egy-egy dallam milyen

---

Mediaeval Music Society 9 (1986); T. Maciejewski: *Kyriale w Polsce do XVII wieku*. Instytut Wydawniczy PAX. Warszawa 1976.; J. Pikulik: „Indexs spiewów Ordinárium Missae w gradualach polskich do 1600 r.”, in *Muzyka religijna w Polsce. Materiały i studia*. Tom II. Akademia Teologii Katolickiej. Warszawa 1978. 139–271.; Kiss Gábor: *A középkori magyarországi ordinárium-dallamok történeti, liturgiai és zenei vizsgálata a közép-európai repertoár kontextusában*. Budapest 1997. (disszertáció).

időhatárok között, mely nagy európai térségből dokumentálható. Pedig a repertoárok, illetve egyes dallamok felőli megközelítésnek a forrásokból kiinduló szemlélettel történő fölváltása azt mutatja, hogy a heterogén anyag ellenére a kyrialeban is kirajzolódnak hagyományok, hagyománycsoportok, még ha azok változékonyabbak, kevésbé szilárdak is a más területen tapasztaltaknál.

A magyarországi repertoár

A magyarországi forrásokból összegyűjtött ordináriumdallamok mind a négy műfajban feloszthatók európai elterjedtségű, regionális, valamint csak a hazai forrásokra jellemző tételekre. Feltűnő, hogy ezek aránya nagyjából egyenlő, s ez azt a figyelemre méltó tényt takarja, hogy a teljes dallamanyag harmada helyi jellegű. Ez azt jelenti, hogy a középkori magyarországi egyházak bekapcsolódása a késő középkori liturgikus zenei hagyományba nem szorítkozott a passzív átvételre. A hazai kántorokban megvolt az igény és a képesség az akkori európai zenei köznyelv elsajátítására és használatára. E művelődéstörténeti tény hangsúlyozása mellett a magyarországi ordinárium-hagyomány megrajzolásakor természetesen azt is vizsgálnunk kell, hogy a helyi dallamok kivételesen fordulnak-e elő vagy hagyományunk szilárd alkotóelemének mutatkoznak.

Az európai alapkészlet dallamainak használatában kódexeink francia, itáliai, német és közép-európai forrásokkal osztoznak. Olyan dallamokról van szó, amelyek többségét a Kyriale Vaticanumban is megtaláljuk, amelyek mind ünnepi funkciójukat, mind dallamalakjukat tekintve többé-kevésbé szilárdnak mutatkoznak (néhány jellemző eltérésre a későbbiekben térünk ki) és ritkán maradnak ki forrásaink kyrialeiből. Mivel többségük a mai használatból is ismert, bemutatásuk nem szükséges. Érdemes azonban néhány szót ejtenünk azokról, amelyek nem váltak középkori hagyományunk részévé, s így hiányuk jellemző a magyar forrásokra. A Liber Usualis XIV-es, XVIII-as Kyriéi például forrásaink többségéből hiányoznak, s ez azért meglepő, mert Melnicki katalógusa szerint francia, olasz és német területen egyaránt népszerű dallamokról van szó, amelyeket bőségesen megtalálunk cseh és — az újabb kutatások szerint — lengyel forrásokban is. Van néhány olyan dallama az európai törzsrepertoárnak, amelyet csak forrásaink egy része alkalmaz, s mint látni fogjuk, nem véletlenszerűen, hanem tartalmilag jól elkülöníthető csoportot alkotva: ezek közé tartozik a LU XV-ös miséjének Glóriája és Sanctusa.

A dallamok másik, jól körülhatárolható csoportja a német, cseh-morva, lengyel és magyar területeket magába foglaló, tág értelemben vett közép-európai régió sajátja. Kivételesen előfordul, hogy egy-egy dallam szűkebb körben vált ismertté, valamilyen ma már nehezen rekonstruálható művelődéstörténeti kapcsolat révén. Az 1. számú kottapélda Kyrie-dallama például kizárólag magyar és cseh, a Sanctus csak magyar és lengyel forrásokból ismert:

Kyrie 163, Zágrábi Graduale f. 58.

Ky - ri - e le - y - son. Chri - ste le - y - son.

Sanctus 148, Futaki Graduale, f. 221.

San ctus, San - ctus, San ctus Do - mi - nus De - us Sa - ba - oth.

Ple - ni sunt cae - li et ter - ra glo - ri - a tu - a.

1. kottapélda³

Árnyalja a képet, ha azt is vizsgáljuk, mennyi és milyen korú forrásunkban lelhetők fel e „regionális” dallamok. Bár a szélesebb körű elterjedtség mértéke és a hazai meggyökerezettség nem szükségszerűen áll egyenes arányban egymással, ez esetben ez tendenciaszerűen igaznak bizonyul: míg a német-cseh-lengyel területeken is jól ismert dallamok többsége a hazai tradíció integráns részévé vált, az egy-egy terület felé mutató „importdallamok” egy-egy forrásunkban bukkannak fel. Ordinárium-hagyományunk kialakulásában döntő szerepet játszhatott tehát a német orientációjú közép-európai hagyományvonal átvétele, de ez nem zárta ki később egyes dallamok vándorlását, alkalmi átvételét. Az adatok összesítése révén a magyar hagyomány alakulásának időrendjéről is mondhatunk valamit. Ismert, hogy európai viszonylatban a magyarországi liturgikus zenei hagyomány kialakulása és megszilárdulása későinek számít (XIII–XIV. század). Az ordinárium-repertoárt illetően feltűnő, hogy míg az általánosan elterjedt európai dallamok jó része már legkorábbi ordinárium-forrásunkban, az Esztergomi Missale Notatumban olvasható (XIV. század), a regionális csoport dallamai általában csak a XV. századtól dokumentálhatók.

Bizonyos óvatossággal kell kezelnünk a harmadik csoportot, a magyar hagyomány „saját” dallamait. Mivel a késő középkori dallamvándorlás útvonalai nehezen deríthetők fel, s az ordináriumdallamok forrásainak feltárása korántsem nevezhető teljesnek, ritkán jelenthetjük ki bizonyossággal, hogy egy-egy dallam magyar eredetű vagy a magyar hagyomány sajátja. Tény azonban, hogy egy sor olyan tételt ismerünk, amelyek mindezidáig csak hazai provenienciájú

³ A dallamokat azonosító számok Melnicki, Bosse, Schildbach és Thannabaur katalógusaira utalnak. Ha egy dallam megtalálható a Liber Usualisban, akkor annak római számozását használjuk, a tizedes számok pedig olyan dallamokat jelölnek, amelyek a felsorolt katalógusok egyikében sem, s a LU-ban sem találhatók meg. E számok a jelen tanulmány szerzőjének disszertációjából valók, és a dallam fenti katalógusok zenei rendjének megfelelő helyére utalnak.

kódekből dokumentálhatók. Könnyebb helyzetben vagyunk azon dallamok esetében, amelyek rendre felbukkannak forrásainkban: ezekről legalább az biztosan megállapítható, hogy meggyökerestek a magyar hagyományban. A 2. kottapélda ilyen szilárd elemeket sorakoztat fel mind a négy műfajból.

Mind egyik dallamról elmondható, hogy a késő középkori ordináriumdallamok általános színvonalán készült, a műfaj követelményeinek megfelelő tétel, amely akár a mai gyakorlatba is beemelhető volna. Külön figyelmet érdemel a két első Kyrie-dallam, mivel mindkettő közismert dallamra készült adaptáció: a 116-os a *Laetabundus* Mária-szekvencia, a 201-es a *Victimae paschali laudes* húsvéti tétel dallamát veszi alapul. Több hasonló adaptáció alapján szekvenciadallamok ilyen felhasználását jellemzőnek tarthatjuk a magyarországi gyakorlatra. Ugyanakkor az eljárásra másutt is találunk példát, a gyarapításnak ez a módja pedig, tehát korábbi dallam (*res prius facta*) felhasználása új tételhez a középkori egyszerűség általános gyakorlatához tartozik. Mint arra Rajeczky Benjamin rámutatott, a szóban forgó szekvenciák átalakítása nem tekinthető mechanikus eljárásnak, a forrásdallam új igényekre szabása láthatólag szakértelemmel történt, s a stílus követelményeinek ismeretéről árulkodik.⁴ A szekvenciák sorai közül olyanok kerültek egymás mellé, amelyek a háromrészes Kyrie modelljeinek megfelelnek, ugyanakkor a szillabikus dallam melizmatikusság alakítása afféle lényegkiemelést, kivonatolást tett szükségessé.

Kyrie 116, Bakócz Graduale, f. 138^v

Kyrie 201, Bakócz Graduale, f. 140^v

Gloria 10.1, Esztergomi Missale Notatum, f. 325.

Glo - ri - a in ex - cel - sis De - o. Et in ter - ra pax ho - mi - ni - bus bo - næ vo - lun - ta - tis. Lau - da - mus te, Be - ne - di - ci - mus te, Ad - o - ra - mus te, Glo - ri - fi - ca - mus te.

⁴ Rajeczky Benjamin: „Kontrafaktor in den Ordinarien-Sätzen der ungarischen Handschriften“, *Studia Musicologica* 19 (1977) 227–234.

Gloria 27.1, Futaki Graduale, f. 237.

Glo - ri - a in ex - cel - sis De - o. Et in ter - ra pax ho - mi - ni - bus bo - nae
vo - lun - ta - tis. Lau - da - mus te, Be - ne - di - ci - mus te, Ad - o - ra - mus te,
Glo - ri - fi - ca - mus te.

Sanctus 121, Bakócz Graduale, f. 151.

Sanctus, Sanctus, San - ctus Do - mi - nus De - us Sa - ba - oth. Ple - ni sunt cae - li et
ter - ra glo - ri - a tu - a.

2. kottapéllda

A 10.1-es Gloria azért figyelemre méltó, mert rokona szélesebb körben ismert dallam. Mindkettő az európai népszerűségű, a Kyriale Vaticanumba is felvett *Orbis factor* Kyrie adaptációja. A két Glóriában a csak a Kyrie és Christe szakaszra utaló első rész hasonló, a folytatásban külön úton járnak. Nehéz eldönteni, hogy a Kyrie eltérő adaptációinak (egy általános eljárás különböző megvalósulásainak) vagy egymás változatainak tekintsük-e őket. Az adaptáció és a változatképződés ilyen határesetei igen gyakoriak az ordinárium-dallamok körében. A 27.1-es Glóriának sem forrásdallamát, sem hasonló változatát nem ismerjük, valószínűleg a magyar hagyomány saját alakítása. E föltevést erősíti a dallam feltűnően kiterjedt alkalmazása is: forrásainkban hét különböző Kyriével fordul elő, egyes esetekben kötött Kyrie-Gloria-párokból „szorítva ki” a megszokott Glóriát.

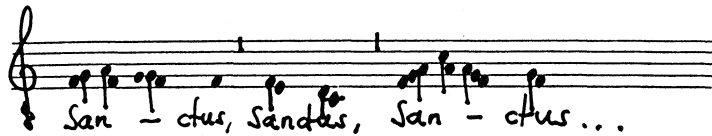
A Sanctusok és Agnus Dei-tételek között (mely utóbbiak gyakorta az előbbieket adaptációi) a fenti Sanctus és annak Agnus-megfelelője az egyedüli olyan dallam, amely csak nálunk, itt ugyanakkor sok forrásból ismert. A számos egyéb „magyar” dallam mindezekig egy forrásból dokumentálható. Míg tehát összességében az új Sanctusok komponálása iránti igény nem marad el a Kyriéké mögött, az új dallamok helyi érvényűek maradtak. Erre az egyes műfajok között megmutatkozó eltérésre jelenlegi tudásunk szerint nem tudunk magyarázattal szolgálni.

A magyarországi dallamváltozatok

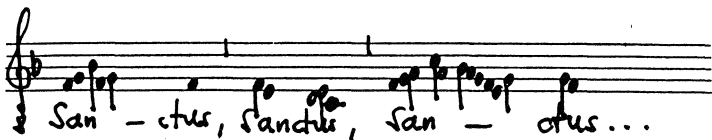
Akárcsak általában a gregorián területén, az ordináriumdallamok között sem igen találunk két egyforma változatot, sőt, a műfaj hagyományos kötetlenségéről mondotokkal összhangban, talán még kevésbé. A vizsgálatnak arra kell irányulnia, hogyan rendszerezhetőek a változatok, melyek illeszthetők be a szélesebb régióra érvényes általános trendekbe, melyek tűnnek középkori magyar hagyományra jellemző eltérésnek, s végül melyek bizonyulnak kivételes megoldásoknak.

A dallamok megítélése, a kérdések megválaszolása részben a nézőpont megválasztásától függ. A dallamalakok, változatok összessége nagy vonalakban jól illeszkedik a német, közép-európai, a szakirodalomban gyakran *ostfränkisch*-nek nevezett dialektuskörhöz. Jól érzékelhető ez, ha megkíséreljük elhelyezni a hazai dallamalakokat az Európában elterjedt dallamok változatkörei között: a Nyugat- és Dél-Európához köthető diaton és a német, közép-európai pentaton változatok közül a hazai alakok általában az utóbbihoz kapcsolódnak (3. kottapélda):

Sanctus LU VIII
Liber Usualis

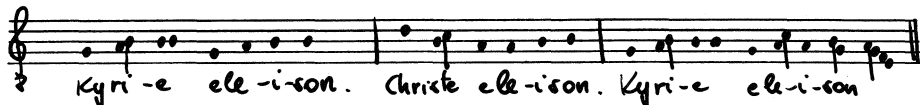

Futaki Graduale,
f. 218^v

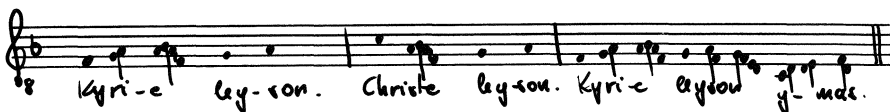

A sajátos tonális érzék az egy-egy hangban jelentkező eltéréseknél olykor mélyreható változást, elkülönülést eredményez. A LU XVI-os Kyriéje általánosan elterjedt, archaikus, litánia- emlékeket hordozó dallam, amelynek Európaszerte három transzpozíciója is kialakult (G, C, F), mégpedig úgy, hogy azokhoz sajátos variáns-eltérések is kapcsolódnak. A magyarországi források többsége az F-ről induló, D-modusú alakot alkalmazza, nyilvánvalóan összhangban a közép-európai régió hagyományával (4. kottapélda):

Kyrie LU XVI
Liber Usualis

Ulászló Graduale, f. 277^v

Bizonyos tónusok előnyben részesítése ugyanis nem véletlenszerű, hanem szintén a szélesebb régió hagyományához, ízlésvilágához igazodik. Már az európai dallamtermést áttekintő, említett katalógusok szerzői megállapították, hogy miközben a D modus népszerűsége a teljes középkor folyamán fennmaradt, a többi hangnem megoszlása tekintetében bizonyos hangsúlyeltolódás figyelhető meg: a késő középkorban a G modus fokozatosan visszaszorul, az E és F modus viszont egyre népszerűbbé válik. Különösen igaz ez a német és kelet-európai területekre, mégpedig abban a korban, amikor a dallamok gyarapításába már a magyarországi hagyomány is bekapcsolódhatott (XIV–XV. század). A dallamok tanúsága szerint a magyar hagyomány több értelemben is illeszkedik e vonulathoz: egyrészt a dallamátvételek tekintetében, másrészt az újonnan komponált dallamok tónusának megválasztását illetően. Ez utóbbiakat az alábbi táblázatban összegeztük:

Tónus	D	E	F	G
Új kompozíciók száma	10	6	9	3

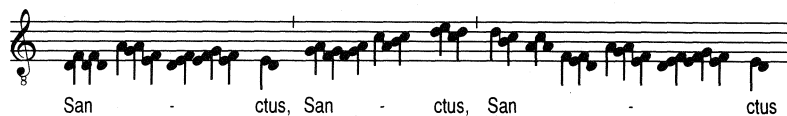
Az egyszerre liturgiai és ugyanakkor esztétikai figyelem középpontjában álló ordinárium-tételek variálódásának jellegzetes módja a dallamok díszítése vagy egyszerűsítése. Találunk olyan quasi-díszített dallamváltozatokat, amelyek egy-egy forrás sajátjai, s sem mintájukat, sem létrehozásuk indítékát nem ismerjük:

Sanctus 182

Kassai Graduale II., f. 33.

Felvidéki Graduale, f. 132^v

5. kottapélda

Más esetben a dallamok egyszerűbb és díszítettebb alakjai nyilvánvalóan az ünnepek hierarchiáját hivatottak kifejezni. Alátámasztja ezt az is, hogy ezekben az esetekben a források kivétel nélkül tartalmazzák az adott dallam különböző alakjait, mégpedig az ünnepi funkcióra utaló rubrikával együtt. Meglepő módon azt tapasztaljuk, hogy ezekben az esetekben mindig a „díszesebb” alak képviseli az általánosan elterjedt elsődleges, s az „egyszerűbb” a másodlagos dallamalakot.

Kyrie 107–108 (Tempore Passionis — Feriale de Passione)

Kassai Graduale I., f. 16^v–17.

Ky - ri - e e - ley - son. Chri - ste e - ley - son.

Ky - ri - e ley - son. Chri - ste ley - son. Ky - ri - e ley - son.

Kyrie LU IX (In officio solenni et BMV — In officio feriali BMV)

Zágrábi Graduale, ff. 55^v, 56^v

Ky - ri - e ley - son. Ky - ri - e ley - son. Ky - ri - e ley - son.

Ky - ri - e le - y - son. Ky - ri - e le - y - son. Ky - ri - e le - y - son.

6. kottapéllda

A teljes dallamokat érintő, határozottan elkülönülő változatok közül azok a legérdekesebbek, amelyek a hazai hagyományra jellemzőnek tűnnek. A Liber Usualis ad libitum VIII-as dallama főként német és közép-európai területen mutatkozik népszerűnek. A késő középkori F-modusú, jellegzetes fordulato-
kat alkalmazó dallamtípus a magyar hagyományban is meggyökeresedett. Sőt, ott egy mindezidáig másutt ismeretlen díszesebb alakja vált elfogadottá, amely forrásaink többségének szilárd alkotóeleme. Eddigi ismereteink szerint e dal-
malakot akár a középkori magyar ordinárium-hagyomány diszkriminálásának is tekinthetjük: ha egy forrás tartalmazza, bizonyosak lehetünk annak magyar
provenienciája felől (7. kottapéllda):

Kyrie LU ad libitum VIII

Liber Usualis

Kyri - e ele - i - son. Chri - ste ele - i - son.

Bakócz Graduale, f. 142^v

Ky - ri - e ley - son. Chri - ste ley - son.

Ünnepi rend, ünnepi funkciók, rubrikák a magyar forrásokban

Nemcsak a repertoár összetételét, a dallamalakokat, hanem a tételek ünnepi asszignációját illetően is bőségesen találunk egyedi vagy a magyarországi forráscsoportra jellemző megoldásokat. Ebben nincs is semmi meglepő: ha elfogadjuk azt a paradox kiindulópontot, hogy a repertoár gyarapításában kötetlenség és szigorúság, esztétikai indíttatás és liturgikus igény egyaránt szerepet játszott, akkor a repertoár változatossága és a rubrikák sokfélesége ugyanazon dolog két oldalaként tűnik föl. A tételekhez fűzött magyarázatok sokfélesége részben látszat-sokféleség, inkább filológiai, mint tartalmi eltéréseket fejez ki. A rubrikázás gondosságát, részletességét tekintve ugyanis a források kortól, területtől és kódextípustól függően széles skálán mozognak. Ezek közös nevezőre hozása után állnak előttünk a tényleges tartalmi különbségek. A kódexek egy-egy eltérő megoldását nem értékelhetjük önmagukban, azok ugyanis általában szervesen illeszkednek a repertoár egészének funkcionális rendjébe. Valójában itt kerülünk legközelebb ahhoz a tényleges gyakorlathoz, amely az adott hagyományt a felhasznált dallamokkal, variánsokkal együtt meghatározza.

Bár az európai alapkészlethez tartozó dallamaink stabilnak mutatkoznak, ünnepi alkalmazásuk eltérhet egymástól és a szélesebb régió megoldásától. A *Kyrieale Vaticanum XVI-os Kyriéjét* forrásaink hol dominicalis, hol ferialis funkcióban alkalmazzák, úgy tűnik, kialakult tradíció nélkül. Ezzel szemben XI-es *Kyrie-dallama (Orbis factor) De apostolis* meghatározása —eltérően az általános *De martyribus*-tól— a magyarországi hagyományra jellemző. Kiemeli e tényt az is, hogy forrásaink következetesen a csak nálunk ismert, már bemutatott 10.1-es *Gloriát* kapcsolják hozzá. Ugyancsak összhangban állnak a liturgikus alkalmazás adatai az ad libitum VIII-as *Kyrie* magyar variánsáról mondottakkal. Míg a dallam általánosan elterjedt alakjának asszignációi széles skálán mozognak, a magyar hagyományban általánosan az évközi vasárnapokra rendelve jelenik meg (*Dominicalis, Dominicale in aestate stb.*).

A feltételelesen hazai eredetűnek tekintett szekvencia-adaptációk esetében szintén egyöntetűséget látunk a rubrikák terén. A *Laetabundus-Kyrie De BMV*, a *Victimae paschali kontrafactuma feriale in Pascha*, a *Sancti Spiritus assit nobis* dallama *ferialis de Ascensione* utasítással szerepel. Itt nyilvánvalóan a forrásdallam ünnepi kötődése maradt meg az alkalmazás esetén is, s ez talán újabb érv mellett, hogy a keletkezés és a használatba kerülés helyét azonosnak tekintsük.⁵

Más, a magyar hagyományt jellemző tételek esetén a felhasználás köre nem mindig ilyen kötött. Már említettük, hogy a 27.1-es „magyar” *Gloria* hét különböző *Kyrié*hez kapcsolódik a forrásokban. Ezekhez természetesen hét eltérő asszignáció is tartozik, amelyek különböző típusúak: az *In Adventu* temporalis meghatározás, a *De martyribus*, *De virginibus*, *De apostolis* communis főfunkcióra, a *De quinque vulneribus* votív misére utal. Ilyen esetekben tehát a dallam szerepeltetése utal egyértelműen a helyi hagyományra, s nem annak kötött alkalmazása.

⁵ Az *Ascensio* ünnepére rendelt *Kyrie* esetén a forrásdallam szerepét a *Sancti Spiritus*-dallam *Ascensió*s változata, a *Rex omnipotens* szekvencia tölthette be.

Akad az iménti dallam meghatározásai között egy olyan is, amely a rubrikák külön csoportjába tartozik (*Capolna*). Az ehhez hasonló megjelölések —*Rosomberg, Kyrie Baksa* stb.— nem a liturgikus alkalmazást határozzák meg, hanem esetleg a dallam származására (nem feltétlenül keletkezési helyére!) utalnak, sokkal inkább azonban annak azonosítására szolgáló helyi elnevezések. Rajeczky Benjamin párhuzamot látott e példák és a dallamok jelzésére szolgáló népzenei gyakorlat között (például „Apor Lázár tánca”).⁶ A már bevett elnevezés használatában már ismét az általános liturgiai szokások érvényesülnek, ezt jelzi a *Rosomberg major, Kys rosomberg* (értsd: kis, minor), a *Capolna* mellett a *Minus Capolna* előfordulása.

A hagyomány

A repertoár, a dallamkészlet és az ünnepi alkalmazás legfontosabb jellemzőinek bemutatása után immár visszatérhetünk a kiinduló kérdéshez: kirajzolódik-e mindezekből egy sajátos és egységes középkori magyar ordinárium-hagyomány? Mint láttuk, önálló megoldást, eddig sehol máshol nem regisztrált dallamot, változatot bőséggel találunk, ezek jó része azonban egy-egy forrásban felbukkanó kivétel, s így nem dönthető el, hogy csak művelődéstörténeti szempontból tartoznak-e a magyar középkorhoz, vagy egy egységes liturgikus tradíció elemei is. Biztosabb támpontot nyújtanának a hazai repertoárban tipikussá vált megoldások, ám itt a fennmaradt középkori hazai forrásanyag és ezen belül az ordinárium forrásainak egyenlensége nehezít meg minden absztrakciót és általánosítást.

Járható útnak bizonyul a források csoportosítása. A bemutatott jellegzetes pontokon történő összehasonlítás azt mutatja, hogy egy-egy forrás „választása” a különféle megoldások közül nem véletlenszerű. A LU ad libitum VIII-as Kyriéjének a magyar kyriale diszkriminánsának mondott változata forrásaink meghatározott csoportjára jellemző, míg a többi kódex a szélesebb középeurópai régióban általános dallamváltozatot hozza. Az áttekintett ünnepi alkalmazások ugyanezt a két forráskört rajzolják ki: az első csoport sajátos megoldásaival szemben a másik csoport forrásai rendre az általános megoldást alkalmazzák. Az egyes dallamok megléte vagy hiánya ugyancsak összhangban van e tapasztalatunkkal: míg az említett szekvencia-adaptációk az első forráscsoportra jellemzők, e csoportból hiányzik a LU XV-ös miséjének Glóriája és Sanctusa, amelyek viszont a másik forráskör szilárd elemei, megint csak összhangban a szélesebb régióval.

Közelebről vizsgálva immár a forrásokat, azok provenienciáját, azt látjuk, hogy az első csoportba esztergomi vagy Esztergom vonzáskörébe kapcsolható kódexek, a másikba periférikus területről származó, a középkori magyar egyházi központtól, Esztergomtól jogilag is többé-kevésbé független területeken, többnyire városokban készült kéziratok tartoznak. Így a kyriale lényeges pontjain

⁶ Magyarország zenetörténete I. Középkor. Budapest 1988. 372.

áru el rokonságot az Esztergomi Missale Notatum, a Bakócz Graduale, Futaki Ferenc gradualéja vagy a nyitrai Szt. Jakab-templom számára készült kódex. Ez az esztergominak nevezhető ordinárium-hagyomány ugyanakkor nem területi alapon érvényesül, ide tartozik az erdélyi egyházmegye több kódexe is, s a pálosok néhány viszonylag késői forrása is e gyakorlatot követi. A másik forráscsoport tartalmilag heterogénebb, többféle orientációt képvisel, jellegzetes pontokon azonban, mint láttuk, egységesen különül el az első csoporttól. Ide tartozik a cseh műhelyben, de magyarországi megrendelésre készült Ulászló Graduale, a kassai Szent Erzsébet-székesegyház díszkódexe, a német hatásokat mutató Brassói Graduale, stb. A két forráscsoport összetartozásának jellege persze eltérő. Míg az esztergomi források rokonsága valóban egy hagyomány megnyilatkozása, a periférikus területek kódexeinek egysége egy szélesebb körre érvényes, általánosabb gyakorlat követéséből fakad. A műfaj kötetlensége miatt ugyanakkor az esztergomi csoport sem teljesen egységes, a zsolozsma vagy a proprium missae anyagánál nagyobb mértékű eltérésekkel találkozunk benne forrásonként és koronként. Jellemző esete ennek a XIV. századi Esztergomi Missale Notatum és XV–XVI. századi forrásaink kyriáléjának eltérése.

Mindezekkel együtt végül is kirajzolódik egy sajátosan a középkori magyar hagyományra jellemző arculatú kyriale, amely általánosan elterjedt tételekből, tonális preferenciákból, saját dallamokból, saját változatokból, jellemző ünnepi alkalmazásokból és jellemző ordinárium-formulákból tevődik össze. Ennek az arculatnak a megrajzolása, a műfaj ilyen elkülönült vizsgálata talán nem pusztán az ordinárium-repertoár középkori történetének megismeréséhez, megértéséhez visz közelebb, hanem támpontokat kínálhat a mai gyakorlat kialakítása, gazdagítása számára. Mégpedig éppen annak a kettős, esztétikai-liturgikai szempontnak az alapján, amely a középkorban is érvényesülve történetileg ilyené formálta a hazai ordinárium-hagyományt.

A tanulmányban szereplő magyar források jegyzéke:

- Esztergomi Missale Notatum* — XIV. sz., Bratislava, Archív mesta EL 18.
- Zágrábi Graduale* — XIV. sz., Zagreb, Archív Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti III.D.182.
- Felvidéki Graduale* — XIV. sz., Alba Iulia, Bibliotheca Batthyanyana, R.I.96.
- Futaki Graduale* — 1463, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, 2429.
- Bakócz Graduale* — 1487–1500, Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss.I.1,1b.
- Nyitrai Graduale* — XVI. sz., Bratislava, Štátny slovenský ústredný archív, Nr. 67.
- Ulászló Graduale* — XVI. sz., Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, Mss.I.3.
- Kassai Graduale I-II* — XVI. sz., Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 172a–b.
- Brassói Graduale* — XVI. sz., Sibiu, Muzeul Brukenthal, jelzet nélkül.